

SCHUMANN, Eva

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.01

egyetemi tanár

Georg August Tudományegyetem, Göttingen*

Transznacionális nemzetiszocializmus – Bevezető¹

1. A kutatási együttműködésről

A nemzetiszocializmus történetével foglalkozó szerzők hosszú időn keresztül mostohagyermekként kezelték a transznacionális perspektívát,² és meglehetősen későn fogalmazták csak meg a megfelelő kérdéseket. Ennek legfrissebb példájaként a 2022-ben befejeződő DFG-projektről érdemes említést tenni, amely a filozófia és a filológia területén vizsgálta a nemzetközi tudományos kapcsolatokat a náci korszakban.³ Ahogy az gyakran előfordul, a jogtörténet e területen is elmaradt a történelmi kutatásoktól, és ez az 1933 és 1945 közötti évek esetében a közép-európai transznacionális kapcsolatokra különösen igaz.⁴ A magyar jogtörténésznek, *Herger Cs. Eszter*nek

* ORCID ID: 0009-0002-7092-5255.

¹ A bevezető tanulmányt *Herger Cs. Eszter* fordította magyar nyelvre. A tanulmányban szereplő online hivatkozások utolsó letöltése: 2024. 08. 05. A lábjegyzetekben a tanulmánykötetekben vagy folyóiratokban megjelent írárok esetében első helyen az adott írás első oldalának oldalszámát, majd a vonatkozó, pontos oldalszámot adjuk meg. Amennyiben több egymást követő oldal is érdekes lehet, az ff jelzést használjuk.

² PATEL, Der Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive 1123., 1127–1128. A szerző helytelenítette, hogy „a náci rendszer történetét (...) gyakran egyoldalúan, egy nemzetre fókuszálva vizsgálták”, és felszólított arra, hogy „a nem német szereplőket” jobban vonják be a transznacionális szempontok elemzésébe.

³ Lásd a 2016 és 2022 között *Andrea Albrecht* (Germanisztika Szeminárium, Heidelbergi Tudományegyetem), *Lutz Danneberg* és *Ralf Klausnitzer* (Német Irodalmi Intézet, Humboldt Tudományegyetem Berlin) által megvalósított DFG-Projekt eredményeit („...wir sagen ab der internationalen Gelehrtenrepublik“? – Internationale akademische Beziehungen Deutschlands von 1933 bis 1945: Wissenschaftliche Transfer- und Kooperationspraktiken zwischen Autarkie- und Hegemonieansprüchen am Beispiel der Philosophie und Philologie), <http://gepris.dfg.de/gepris/projekt/313271404>.

⁴ A *Rechtsgeschichte – Legal History* című folyóirat 2014/22. számában (Themenheft zur transnationalen Rechtsgeschichte) a transznacionális perspektíva az NS-korszak tekintetében a jogtörténet területén egyetlen egy tanulmányban sem jelent meg. A transznacionálisan orientált európai jogtörténeten, mint a *ius commune* történetén kívül (ami elsődlegesen a magánjogtudomány történetét jelenti) sokáig csak kevés transznacionális szempontból kutatott téma létezett. [Ebben a körben Magyarországon mindenképp az osztrák jogexporttal kapcsolatos kiterjedt kutatásokat szükséges említeni az 1850-es évektől kezdődően többek között *Wenzel Gusztáv* vagy *Márkus Dezső* munkásságában, illetve az elmúlt évtizedekben többek között *Christian Neschwara*, *Kajtar István*, *Homoki-Nagy Mária* és *Balogh Judit* műveiben, kieg.: *Herger Cs. E.*], továbbá a későközépkori német jognak a keleteurópai jogfejlődésre gyakorolt hatásával foglalkozó kutatásokat. A *Heiner Lück* vezetésével megvalósított projekt („Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas“) eredményeit lásd: BALOGH, Schwabenspiegel-Forschung im Donaugebiet; GÖNCZI – WIELAND, Sächsisch-magdeburgisches Recht in Ungarn und Rumänien. Autonomie und Rechtstransfer im Donau- und Karpatenraum. [A recepciótörténet mellett a szisztematikus történeti jogösszehasonlítás a kodifikációs hullámokhoz kötődően végig kísérte a magyar jogtudományt a magánjog, a büntetőjog és az alkotmányjog tekintetében is. Az 1980-as évek közepétől pedig a történeti jogösszehasonlítás iránti igény olyan területeken is felerősödött, amelyek

(Pécs) köszönhető, hogy a javaslatára 2019-ben „*A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben*”⁵ címmel megkezdődhetett az Alexander von Humboldt Alapítvány által támogatott német-magyar kutatási együttműködés, amely a náci rezsim és a magyar jogászok közötti kapcsolatokat és tudományos diszkurzust vizsgálja.

Míg Németországban a nemzetiszocializmus a jogtörténeti kutatás és oktatás bevett repertoárjának a része, addig a magyar jogtörténészek számára az ún. *Horthy-korszak* (1920–1944)⁶ kritikai vizsgálata kihívásokkal jár, mivel ezt az időszakot Magyarországon általában véve polgári kornak tekintik.⁷ A 2011. április 25-i Alaptörvény preambulumban (az ún. Nemzeti Hitvallásban) a magyar Országgyűlés mint alkotmányozó szerv a magyar államot (melynek elnevezése az Alaptörvény 2012. január 1-jei hatályba lépésével Magyarországra változott a korábbi Magyar Köztársaság helyett) az 1944. március 19-i német megszállás előtti Magyar Királyság hagyományába helyezte,⁸ noha a tekintélyelvű *Horthy-korszakban* a polgári szabadságjogok egyre erősödő korlátozása⁹ és az 1930-as évek végétől a náci törvényekhez hasonló zsidóellenes jogalkotás (*Judengesetzgebung*) jellemezte. Ezért indokoltnak tűnt a német-magyar kutatási együttműködés keretében a náci hatalomátvételt követő időszakra, illetve a *Horthy-korszak* második felére

az aktuális jogalkotási kihívásokhoz közvetetten, értékszemléletükkel kapcsolódnak. Ennek legújabb példái az Aranybulla-kutatás (BALOGH, Bulla Aurea. A magyar Aranybulla és európai párhuzamai.), illetve az európai jogi kultúra zsidó-keresztény és római jogi gyökereinek az összehasonlításával foglalkozó kutatási projekt (2021–2025) a pécsi jogtörténeti műhelyben, melynek eredményei elsősorban a Diké tematikus lapszámaiban (2022/1. sz. és 2023/2. sz.) olvashatók. Kieg.: Herger Cs. E.] A transznacionális jogtörténeti kutatások tekintetében további nem magyar példa lehet: DUVE, Von der Europäischen Rechtsgeschichte zu einer Rechtsgeschichte Europas in globalhistorischer Perspektive 18–71.

⁵ A kutatási együttműködésben Herger Cs. Eszter vezetésével egy magyar, valamint Eva Schumann vezetésével egy német team vett részt. A közös nyitókonferenciát 2019. szeptember 3. és 4. között Pécsen rendeztük meg. Az itt elhangzott előadások a Diké 2019/2. tematikus számában (3–144.) jelentek meg (<https://doi.org/10.15170/DIKE.2019.03.02>). A magyar projektteam 2020. október 2-i tudományos ülésének eredményeit a Diké 2020/2. száma (21–107.) tartalmazza (<https://doi.org/10.15170/2020.04.02>). A második, Budapesten 2021. október 7-én megrendezett közös konferencia a járványhelyzet következtében hibrid formában valósult meg; az előadások a Diké 2021/2. számában (44–178.) jelentek meg írott formában (<https://doi.org/10.15170/DIKE.2021.05.02>). Mivel az utazási lehetőségek és levéltárak nyitvatartási ideje is erősen korlátozott volt ebben az időszakban, a kutatás jelentős része csak úgy valósulhatott meg, hogy az Alexander von Humboldt Alapítvány a támogatási időszakot 2024-ig meghosszabbította.

⁶ Vitéz Nagybányai Horthy Miklós (1868–1957), aki 1920 óta a formálisan továbbra is fennálló Magyar Királyság kormányzójaként államfő volt és Magyarország 1944. március 19-i német megszállását követően is hivatalában maradt 1944. október 16-ig, az elmúlt években „*kivételes államfőjeként*”, ahogy erről a német sajtó tudósított, újra szalonképes lett. Lásd: VERSECK, Orbán wagt den Tabubruch. Würdigung für ungarischen Hitler-Verbündeten.

⁷ ANTAL, A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története 181. A *Horthy-korszak* áttekintéséhez lásd német nyelven: RÁSKY, Keine Demokratie und trotzdem Krise(n) 95., 114., 116. A szerző a *Horthy-korszakot* konzervatív-autoriter uralmi rendszerként jellemzi, tartópilléreként az antiszemitizmust azonosítja, hivatalos doktrínájaként pedig a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát nevezi meg. Az alkotmányos rendszerről lásd: SZABÓ, Die staatsrechtliche Ordnung in Ungarn (1920–1944) 621–668.

⁸ Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.), Nemzeti Hitvallás: „*Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elvesztett állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselet megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.*”

⁹ A szabadságjogok, elsősorban a gyülekezési és a sajtószabadság korlátozásához a *Horthy-korszakban* lásd: SCHWEITZER, Die Freiheitsrechte 669–696.

koncentrálni. Ezt támasztotta alá a magyar „fajvédelem” szószólójaként ismert¹⁰ szélsőjobboldali politikusnak, Gömbös Gyulának az 1932-ben történt miniszterelnöki hivatalba lépése is, ami annak ellenére is fordulópontot jelentett Magyarországon, hogy az I. világháború utáni Európa első antiszemita törvényét már *Horthy* megválasztását követően, 1920-ban elfogadták.¹¹

A kutatási együttműködés középpontjában (az eddigi kutatási hiányosságok ellenére) még sem a náci jog és a magyar jog közötti párhuzamok és különbségek összehasonlító elemzése állt, bár – példának okáért – az 1938-ban és az azt követő évben elfogadott ún. zsidótörvények (lásd a 2.4. alfejezetet) vagy az 1941. évi házassági törvény ún. fajhigiéniai rendelkezései egyértelmű utalásokat tartalmaznak a náci jogalkotásra.¹² Ehelyett először a diszkriminatív, antiszemita és rasszista jogi fogalmakat kellett összehasonlítóan elemzés alá vetni (összehasonlító jogtörténeti, illetve eszmetörténeti megközelítés), majd ezeknek a magyar joggyakorlatban való megjelenését (jogalkalmazási megközelítés) kellett vizsgálni, végezetül pedig a német és a magyar jogászok közötti transznacionális együttműködések, hálózatok és diskurzusok feltárása is megtörtént (a szereplőkre, a diskurzusokra és az intézményekre irányuló megközelítés). A projekt során az első két témakörben számos publikáció született, többek között kiterjedt levéltári forráselemzés alapján,

¹⁰ Lásd a következő mű bevezetőjét (Einleitung): HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 15. köt. 13., 26.

¹¹ Az ún. *numerus clausus* törvény (1920. évi XXV. tc.) a zsidó hallgatók arányát az összes hallgató 6 százalékára korlátozta a magyar egyetemeken (miközben a nők egyetemi tanulmányainak a lehetőségét is megszorította). Lásd hozzá német nyelven (tekintettel az 1920-as további zsidóellenes intézkedésekre és az 1920-as évek végén a zsidókkal szembeni mérsékeltebb politikára is) a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 15. köt. 13., 23. ff., utalással további zsidóellenes intézkedésekre 1920-ban és egy mérsékeltebb politikai irányvonalra az 1920-as években. A *numerus clausus* végrehajtásáról lásd: PAKSY, *The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s* 100–106.

¹² Az 1941. évi XV. törvénycikk, amely a polgári házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikket módosította, a házassági joggal kapcsolatos fajvédelmi rendelkezéseket tartalmazta. Az olyan rasszista rendelkezések mellett, mint a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötés tilalma (9. §) és annak indoklása a Németországban, Olaszországban, Romániában, Szlovákiában és Horvátországban érvényben lévő ugyanezen tilalmakra való hivatkozással, a törvény számos, a náci jognak megfelelő rendelkezést tartalmazott a „faji higiénia” területén is. Így a házassági kölcsön az ún. egészséges házasságok támogatását szolgálta. Ez a koncepció megfelelt a házasságkötés támogatásáról szóló német törvénynek (Gesetz über die Förderung der Eheschließungen), amit az 1933. június 1-jei munkanélküliség mérsékléséről szóló törvény (Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit vom 1. Juni 1933, RGBL. I, 323., 326–327.) ötödik fejezeteként fogadtak el. Az 1941. évi XV. törvénycikkben a házasságkötéshez megkivánták az előzetes orvosi vizsgálatról szóló igazolást a házasságkötéshez és bizonyos betegségek házassági akadályt képeztek, ami megfelelt az egészséges házasságról szóló német törvény (Ehegesundheitsgesetzes vom 18. Okt. 1935, RGBL. I, 1246.) 1. §-ába foglalt eugenetikai házassági tilalomnak és a 2. §-ába foglalt kötelezettségnek arra nézve, hogy a felek előterjesszék a házasságkötésük akadálymentességéről szóló igazolást. Végezetül a házastárs a magyar törvényben lehetőséget kapott arra, hogy megtámadja a házasságot, ha a másik fél egészségi állapotát tekintve tévedésben volt, ami megfelelt a német házassági törvény (Ehegesetz vom 6. Juli 1938, RGBL. I, 807., 811.) 37. §-ának. A házassági kölcsön (5. §) kapcsán a magyar törvény indoklásában a német, az olasz és a francia szabályozást kifejezett példaként említették, lásd: (<https://net.jogtar.hu/ezet-ev-torveny?docid=94100015.TVI>). Lásd hozzá bővebben: ABRAM, *Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen* 3., 13. ff.; ABRAM, *Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“?* 44., 57–58., 60–61.; HERGER, *Eherecht in Ungarn* (1918–1945) 41., 74. ff.

amelyeket a Díké e tematikus számának végén található jegyzékben soroltunk fel. A harmadik témakört érintő kutatások elsősorban Eva Schumann „A jog őrzőinek államok közötti együttműködése” című átfogó tanulmányába épültek be. A kutatási együttműködésből született meg a „*Deutsch-ungarischer Rechtstransfer im NS*” („Német-magyar jogátadás a náci korszakban”) című honlap is.¹³

A projekt zárókonferenciája, amelyet 2023. március 28. és 29. között Göttingenben rendeztünk meg,¹⁴ a náci rendszer és Magyarország transznacionális kapcsolatain túl a perspektívát még inkább kitágította, a vizsgálatot más európai országokra (1938-ig Ausztria, 1939-től Szlovákia tekintetében némileg részletesebben) és Japánra is kiterjesztve. Ez a (legalábbis részleges) kiterjesztés azért tűnt észszerűnek, mert a német-magyar viszonyok kutatására irányuló együttműködés keretében elért eredményeket az eddig kutatási hiányosságok miatt csak korlátozottan lehetett a „III. Birodalom” további transznacionális tevékenységeihez viszonyítani. A téma térbeli kiterjesztése szemléletváltással is párosult, amit a Díké e számának címe is tükröz: míg a kutatási együttműködés középpontjában a *Horthy*-korszak második felének magyarországi fejleményei álltak, addig az ebben a tematikus számban szereplő tanulmányok a nemzetiszocializmus transznacionális összefonódásait helyezik előtérbe.

A nemzetiszocializmus történetírása gyakran egyoldalú szemléletű, elsősorban német forrásokra épül, és rendszeresen a német szereplők és intézmények perspektívájából indul ki.¹⁵ A transznacionális (jog)történetírás¹⁶ segítségével kimutathatók az interpedenciák, és felismerhetők a nemzeti struktúrákon túli, határokon átnyúló jelenségek, valamint az átadási folyamatok és az ún. kölcsönös függőségek.¹⁷ A Díké e számában magyar nyelven közölt tanulmányokban a transznacionális interakciók elemzése a vendéglőadásokon és professzori meghívásokon át, valamint a tudományos együttműködés keretében történő tudásátadástól az összehasonlító jogi kutatáson és a kulturális hálózatépítésen át a kétoldalú jogi kapcsolatokig és a nemzetközi intézményekig terjed. Azonban nemcsak a vizsgálat tárgya (azaz a bemutatott transzferfolyamatok és kapcsolatok), hanem a szemléletmód¹⁸ is transznacionális. Így például a magyar jogászok német folyóiratokban megjelent, a náci joggal kapcsolatba hozható (német nyelvű) publikációit vagy a

¹³ A hamarosan induló weboldal hozzáférést biztosít a projekt legfontosabb kutatási eredményeihez, valamint a releváns források, a kortárs szakirodalom és a kutatási szakirodalom digitális könyvtárához.

¹⁴ A konferenciáról szóló beszámolókat lásd: HARTLIEB, *Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive – mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtstransfer*; VIERKE, *Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtsbeziehungen 192–196*.

¹⁵ PATEL, *Blätter für deutsche und internationale Politik* 1223., 1127.

¹⁶ A transznacionális történetírás fogalmához lásd: PATEL, *Nach der Nationalfixiertheit* 5. Az ún. transznacionálisan kitágított társadalom-történetről lásd: OSTERHAMMEL, *Transnationale Gesellschaftsgeschichte* 464., 474. ff. A jogtudományban a transznacionális kifejezést néha egyértelmű meghatározás nélkül, ugyanakkor nagyon tágan használják: a határokon átnyúló jog minden formáját lefedi, azaz az összehasonlító jogot, az európai jogharmonizációt, valamint a nemzetek közötti és a szupranacionális jogot is, lásd: KROESCHELL – CORDES, *Vom nationalen zum transnationalen Recht*.

¹⁷ Az ún. kölcsönös függőségek történetéhez lásd: WERNER – ZIMMERMANN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung* 607., 618. ff.

¹⁸ A szemléletmódok összefonódásáról lásd: WERNER – ZIMMERMANN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung* 607., 632 – 633.

nemzeti kisebbségekre gyakorolt transznacionális hatást és a náci népcsoportjog magyarországi végrehajtását német és magyar szempontból egyaránt vizsgálják a szerzők.

Az e folyamatok alapjául szolgáló jogi és ideológiai transzfer a kulturális transzferkutatás¹⁹ értelmében folyamatszerűnek és széleskörűnek tekinthető: figyelembe veszi a szereplőket és érdekeiket mindkét oldalon (a forráskultúrában és a befogadó kultúrában), mint ahogy a közvetítőket is, és nemcsak a sikeres recepciók folyamatokra kérdez rá, hanem a befogadás és átalakítás egyéb formáira is kiterjed a vizsgálat, mint például a produktív újraértelmezésre vagy új folyamatok kiváltására.²⁰ Még a sikertelen vagy védekező reakciókat kiváltó transzfer-törekvések elemzése is a fogalom e tág értelme körébe vonható. A transznacionálisan és interkulturálisan orientált (jogi) történetírás a transzferhez kapcsolódó vagy általa kiváltott társadalmi funkciókra és hatásokra is rámutat, megkülönbözteti a transzferfolyamatokat a párhuzamos fejleményektől, és megvizsgálja a „*kölcsönhatásokat és összefonódásokat (...), amelyeknek egyaránt lehet megosztó és egyesítő jellegük*”.²¹

A hagyományos összehasonlító jogtörténeti kutatásokkal ellentétben tehát nem a különböző jogrendszerek absztrakt összehasonlítása áll a középpontban, hanem a konkrét (valós történelmi) csere- és észlelési folyamatok elemzése, beleértve az ehhez kapcsolódó kölcsönös érdekeket és (vissza)hatásokat mindkét oldalon.²² Hogyan reagáltak a külföldi jogászok az ún. náci jogújításra és milyen diskurzusokat váltott ez ki külföldön? Milyen volt a náci állam jogi konstitúciójának külső perspektívája? És milyen (esetleg eltérő) tevékenységeket fejtett ki a náci rezsim a jog és az ideológia határokön átnyúló átadásának megvalósítására az egyes országok vonatkozásában? Ezek és a nemzetiszocializmus transznacionális jogtörténetének más kérdései voltak a kutatási együttműködés tárgyai, illetve jellemezték a zárókonferenciát, amelynek eredményeit magyar nyelven a Díké e tematikus lapszáma tartalmazza.

A konferencia öt tematikus súlypontja határozza meg a lapszám szerkezeti felépítését.

2. Tematikus súlypontok

2.1. Nemzetiszocializmus transznacionális perspektívából

A kötet első két írása aligha különbözhetne jobban egymástól, ugyanakkor képesek a téma eltérő dimenzióinak a felvillantására, mind európai, mind globális viszonylatban. *Dieter Pohl* népi-fasiszta Európáról szóló alapvetéséből kiderül, hogy a két világháború közötti időszakban számos európai államban a politikai jobbra tolódás hogyan járult hozzá ahhoz, hogy a nemzetiszocializmus (különösen a „faji” náci antiszemitizmus) a jobboldali, tekintélyelvűen irányított külföldi országokban is elfogadhatóvá vált, és hogy a náci rendszerrel való együttműködést szívesen vállalták. *Pohl* a tekintélyelvű-konzervatív rendszerek teljes panorámáját bemutatja, amelyek

¹⁹ SCHMALE, Kulturtransfer, Europäische Geschichte Online; MIDDELL, Kulturtransfer, Transferts culturels, Docupedia-Zeitgeschichte.

²⁰ Lásd: WERNER – ZIMMERMANN, Vergleich, Transfer, Verflechtung 607., 613. ff.

²¹ PATEL, Nach der Nationalfixiertheit 9. A transznacionális történelem relatív nyitott fogalmához lásd: PATEL, Transnationale Geschichte, Europäische Geschichte Online.

²² Lásd: HILDERMEIER, Osteuropa als Gegenstand vergleichender Geschichte 117., 132.

nacionalista és gyakran antiszemita tendenciáit az első világháború, majd az 1929-es nagy gazdasági világválság radikalizálta. Egyrészt e rendszerek etnonacionalista irányultsága az idegennek tekintett (*volksfremde*) csoportok marginalizálásához vezetett, másrészt az államhatárokon kívül élő, de a nemzethez tartozónak (*volkszugehörige*) véltekkel szemben támasztott igényeket. Különösen ez utóbbi szempont mutat egyértelmű párhuzamot a németországi és a magyarországi diskurzusok között (lásd a 2.5. alfejezetet).

Míg *Pohl* makroperspektívát kínál az etnofasiszta Európáról, *Dan Sato* mikroszintű megközelítést alkalmaz „*Az 'Új Európai Rend' a japán jogtörténeti kutatásokban*” című tanulmányában. A *Satoshi Nishimoto* japán jogtörténész példáját használja fel, aki az 1930-as évek végén hosszabb kutatóutat töltött Németországban, és ezen keresztül azt vizsgálja, hogy *Nishimoto* hazatérése után hogyan kívánta a német jogtörténet keleteurópai irányultságú geopolitikai koncepcióit felhasználni Japán az ún. nagy kelet-ázsiai jóléti tér megteremtésére irányuló törekvéseihez. *Sato* arra is rámutat, hogy a náci joggal kapcsolatos törvényeket és irodalmat nagy számban fordították le japán nyelvre többek között a japán igazságügyi minisztérium kiadványsorozatában, és bemutatja, hogy a náci ideológia milyen nyomot hagyott a japán jogtudományban. Arra a kiterjedtségre, amit a nemzetiszocializmus számára a transznacionális szemlélet földrajzi és tematikus tekintetben is felkínált, a korabeli jogtörténeti kutatások élesen rávilágítottak.

2.2. Jogátadás és jogászok közötti együttműködés az NS-rendszer és Magyarország viszonylatában

A második tematikus elem a kutatási együttműködés legfontosabb eredményeibe nyújt betekintést. *Eva Schumann* tanulmánya („*A jog őrzőinek államok közötti együttműködése*” - Az NS-rendszer és Magyarország közötti kapcsolatok) jóval átfogóbb a zárókonferencián elhangzott előadásnál. A szerző német szemszögből foglalja össze az ötéves kutatási együttműködés alatt a német-magyar kapcsolatokban a transznacionális interakciókról, együttműködésekről és diskurzusokról szerzett eredményeket. A tanulmány íve a német-magyar kulturális egyezmény (1936) alapján létrejött vendégprofesszori ösztöndíjaktól és a magyar jogászok német folyóiratokban, például a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjain megjelent publikációitól az Német Jogakadémia (*Akademie für Deutsches Recht*) külkapcsolatain át az 1940-es évek elején két nemzetközi tevékenységet folytató intézmény, a Nemzetközi Jogi Kamara (*Internationale Rechtskammer*) és az Állam- és Közigazgatástudományi Nemzetközi Akadémia (*Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften*) munkájáig terjed, amelyek elsősorban az ún. európai nagytérre összpontosítottak. A tanulmány különösen a kereskedelmi és közigazgatási jog tekintetében követi nyomon a náci jog külföldi terjesztésére irányuló német erőfeszítéseket, és mutatja be az európai nagytéren belül a jogharmonizáció menetét, amire német részről a háború kezdete óta törekedtek. Összességében azt szükséges kiemelni, hogy a német oldalon nem a tudományos eszmecsere iránti igény állt e tevékenységek előterében, hanem a cél döntően a náci rendszer politikai érdekeinek az érvényesítése volt.

Herger Cs. Eszter, aki a náci jogátadást magyar szemszögből ábrázolja, azt elemezi, hogy a magyar jogászok a magánjog területén a náci jogújításra milyen módon reagáltak, a különböző

hozzáállások egész sorát (az elfogadó és a lelkesedő mellett az óvatos, sőt az elutasító reakciókat is) felvonultatva. Számos példán keresztül vizsgálja magyar jogászok német nyelvű folyóiratokban német nyelven megjelent, a náci ideológiához köthető, de a korábbi kutatásokban mindeddig nem feltárt írásait. Aligha meglepő, hogy a magyar jogászok német nyelvű műveikben terminológiai és tartalmi szempontból is egyértelműen a német fél elvárásaihoz igazodtak, míg a belső magyar diskurzusban a német jog nemzetiszocialista átalakulása miatt a lelkesedés visszafogottabb volt. Az 1938-as évtől (az I. magyar zsidótörvény évétől) kezdődően azonban *Herger* cezúráját tapasztal a magyar magánjogászok publikációiban: még az 1941. évi rasszista házassági jogi reformtörvényt is már csak hallgatással vagy helyesléssel fogadták; a kritikus hangok elhallgattak. Figyelemre méltók a bírói joggyakorlatból vett példák is a tanulmányban, amelyek a kutatási együttműködés második tematikus kérdéskörébe adnak bepillantást. A Pécsi Királyi Törvényszék kereskedelmi jogi joggyakorlatáról szól írásában *Herger* arra a következtetésre jutott, hogy a bíróság meglehetősen óvatosan alkalmazta a zsidók jogfosztását megvalósító törvényeket, és a bírósági határozatokban nem lehetett a törvényeken túli értelmezést találni.²³ Még ha további kutatásokra van is szükség ahhoz, hogy az eredményeket szélesebb alapokra helyezzük, úgy tűnik, hogy ezen a ponton egyértelmű különbségek vannak a törvények „*korlátlan értelmezéséhez*”²⁴ képest, amely a náci Németországban jellemző volt.

Gerrit Hamann „*Jogsegélyszerződések a háború és a terjeszkedés fényében*” című írása a jogtörténet egy olyan fejezetével foglalkozik, amely eddig teljesen alulértékelt volt. *Hamann* szerint azok a kölcsönös jogsegélyszerződések, amelyeket Németország a második világháború alatt kötött más államokkal, az államközi kapcsolatok és a határokon átnyúló gazdasági függőségek bővülését jelzik. A háború éveiben (kezdetben magyar kezdeményezésre) néhány év leforgása alatt több mint tíz jogsegélyegyezményt kötöttek a jog különböző területein. A jogsegélykapcsolatok intenzívebbé válásának indítékai valószínűleg nemcsak az Ausztriának a „III. Birodalomhoz” történő csatolása következtében létrejött közös határ miatt, hanem mindenekelőtt a határon átnyúló (jogi) forgalom bővülése (különösen a magyar munkaerő németországi megnövekedése és a háborús erőfeszítések szempontjából fontos erőforrások, például élelmiszer és kőolaj Magyarországról történő beszerzése) miatt voltak fontosak, annál is inkább, mert a jogsegélyforgalom hasonló intenzívebbé válása Bulgáriával, Horvátországgal, Szlovákiával és Romániával is megtörtént. A kölcsönös jogsegélyszerződések politikai jelentőségét, amelyeket német részről a későbbi háborús bűnösökként elítélt *Max Merten* (Birodalmi Igazságügyi Minisztérium) és *Hans Globke* (Birodalmi Belügyminisztérium, később *Konrad Adenauer* kancelláriájának vezetője) vezetett, *Erich Volkmar*, a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium illetékes osztályvezetője nem utolsósorban abban látta, hogy azok „*az új Európa jövőbeli megszervezésének építőkővét*” jelentették.²⁵ *Hamann* szerint tehát geopolitikai és háborús-stratégiai motívumok álltak a német oldalon a jogi kapcsolatok intenzívebbé tételének előterében.

A tematikának ebben a súlyponti részben különösen az első és a harmadik tanulmány mutatja be azt, hogy a náci rendszer a II. világháború alatt jelentősen kiterjesztette a transznacionális

²³ HERGER, Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján 21–47.

²⁴ RÜTHERS, Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus.

²⁵ VOLKMAR, Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn 351.

jogi kapcsolatokat annak érdekében, hogy megvalósítsa a német vezetés alatt álló ún. európai nagytér-elképzelést. Németország európai dominanciaigénye magába foglalta a nemzetközi jogharmonizálásra irányuló erőfeszítéseket is, különösen az üzleti élet, a technológia, a közlekedés és a közigazgatás területén. Ennek azonban számos feltétele volt, amelyek a két- és többoldalú megállapodások számának növekedésében, a határokon átnyúló jogi kapcsolatok megkönnyítésében, a külföldi közigazgatási és kereskedelmi jogszabályok összegyűjtésében és fordításában, a transznacionális munkacsoportokban és a nemzetközi jogi intézmények létrehozására irányuló német kezdeményezésekben tükröződtek. Német oldalról a jogászok a külföldi jogászokkal való egyenrangú eszmecserében nem voltak érdekeltek, hanem a náci rendszer birodalmi hatalmi törekvéseihez igazodva léptek fel. Az elképzelés az volt, hogy nem csak a bekebelezett és megszállt területeket kell majd igazgatni, hanem hamarosan az egész nagytér német közigazgatás alá kell helyezni, ami azonban a Németországból irányított nagytér népeinek hatáságaival és jogásaival való minimális szintű együttműködésen túl a külföldi közigazgatási struktúrák és a mögöttes jogok ismeretét is megköveteli.²⁶ Ezen a területen még mindig jelentős hiányosságok vannak a kutatásban,²⁷ különösen a transznacionális és nemzetközi jogi kapcsolatokban érintett (kelet-közép- és délkelet-) európai országok érdekeit és az érintett külföldi szereplők cselekvési logikáját illetően.

2.3. Transznacionális diskurzus a nemzetiszocialista közjogról és nemzetközi jogról

A harmadik tematikus egység a náci jog külső megítélésével foglalkozik. Az első tanulmányban *Kamila Staudigl-Ciechowiec* az osztrák alkotmányjogászok írásainak széles körű elemzésével, a „tisztelő”, a „közömbösség” és a „rosszallás” kategóriáinak segítségével követi nyomon a náci alkotmányjogról megfogalmazott véleményeket az osztrák jogtudomány képviselői között. Először azonban az 1919. évi weimari alkotmány és az 1920. évi osztrák szövetségi alkotmánytörvény korabeli (jogösszehasonlító) elemzésére vállalkozik a szerző. Ennek az előtörténetnek a bemutatása azért fontos, mert az összehasonlító alkotmányjogi diskurzus az első világháború után Ausztriában intenzíven folyt, miközben az osztrák alkotmányjogászok a náci alkotmányjoggal szemben meglepő visszafogottságot tanúsítottak. Az összehasonlító elemzések – különösen a *Dollfuß* és *Schuschnigg* diktatórikus kormányai alatti alkotmányjogi változásokra tekintettel – meglehetősen hasznosak lettek volna. *Staudigl-Ciechowiec* a jogi diskurzus hiányát az osztrák alkotmányjogban 1933 és 1938 között többek között azzal magyarázza, hogy a náci alkotmányjog pozitív bemutatása esetén,

²⁶ Ezt szemlélteti a következő idézet: „A Birodalom külügyi igazgatását az jellemzi, hogy közvetlenül az 'országgra és népére' terjed ki (...). Ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy igazgatási formája és módszere a legfelsőbb állami szervek befolyásolására korlátozódjon, és hogy igazgatási stílusa közelítsen a nemzetközi jogon alapuló diplomáciai tevékenységhez. És mégis csak megközelíti azt: mert a birodalmi szuverenitás gyakorlása a nagy térségben mindig túl fog lépni a diplomáciai szférán, tekintettel az általa lefedett közösségek nemzetközi jogi impotenciájára és az ebből következő, a birodalom általi külpolitikai irányításukra (...)”. IPSEN, Reichsaußenverwaltung 64., 66.

²⁷ Eddig a hangsúly inkább a Nyugaton volt, ami talán annak is köszönhető, hogy a vonatkozó kutatások egy része a náci nagytér és az Európai Szén- és Acélközösség közötti folytonosság provokatív kérdését vizsgálta. Lásd: JOERGES, Wurde Europa ein Großraum? 53–77.; SANDKÜHLER, Europäische Integration. Deutsche Hegemonialpolitik gegenüber Westeuropa 1920–1960.

különösen akkor, ha ez az osztrák helyzettel összevetve történt, az osztrák kormány fenyegetett megtorlással, miközben a náci jog kritikája esetén a nemzetiszocialisták részérők kellett tartani a következményektől.

Schweitzer Gábor „Az új közjogi irány – Az 1933 utáni németországi nemzetiszocialista alkotmányjogi változások visszhangja a korabeli magyarországi alkotmányjog-tudományban” című tanulmányában neves, részben az NS-Németországban is jó kapcsolatokkal rendelkező magyar közjogász professzorok írásai alapján azt mutatja be, hogy az NS-közjogot, különösen pedig a parlamentarizmusból a totális rendszerbe történő átmenetet Magyarországon hogyan fogadták. A hangsúly a magyar (nem kartális) alkotmány sajátosságainak a kiemelésén volt, sőt néha azt feltételezték, hogy a magyar változások a német jogfejlődést is megelőzték. Az képviselt álláspontok széles skálája ellenére is megállapítható, hogy az autoriter Magyarország nemzeti-konzervatív jogásza számára a náci államjog – aligha meglepő módon – erősebb hivatkozási keretet jelentett, mint a weimari alkotmány. A náci joggal való szembesülés végül is hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon is meginduljon az alkotmányreformról szóló vita, valamint annak a mérlegelése, hogy az új közjogi irányzatnak mely modernnek nevezett elemei építhetők be a magyar alkotmányba.

A tematika közjogi kérdésekkel foglalkozó részében végül *Techet Péter* arra vállalkozik, hogy *Carl Schmitt* magyarországi utazásait a magyar jogi gondolkodás tükrében értékelje. A II. világháború éveiben mindenekelőtt *Schmitt* ún. nagytér-tana keltett visszhangot, amely a német imperializmust próbálta legitimálni. Bár Magyarországon ezt az elméletet a német külpolitika részeként értelmezték, a magyar jogtudósokból ambivalens módon reagáltak rá. Egyrészt félelmeket és védekező reakciókat hívott életre, másrészt az elmélet alkalmas volt arra, hogy a magyar kisebbségpolitika szolgálatába állítsák, és azt a reményt keltette, hogy Magyarország a Németország által uralt európai nagytéren belül egy belső (kisebbségi) nagytérre alkothat, beleértve a Duna-menti történelmi területeket is. *Schmitt* Budapesten 1942-ben és 1943-ban több előadást tartott, többek között az európai nagytér rendjéről, és azzal a benyomással tért haza, hogy szerinte a magyar jogász elitben alapvető hajlandóság mutatkozott a nagytérségi rendhez való alkalmazkodásra – mutat rá *Techet*.

Az a talán kissé naiv várakozás, hogy legalább a külföldi jogtudósok kritikusan fogadják vagy akár határozottan elutasítják az 1933 utáni német alkotmányjogi elméletet, majd később *Carl Schmitt* „*Großraumlehre*” című művét, a három írás elolvasása után nagyrészt beteljesületlen maradt. Az *Anschluss* előtt az osztrák jogászok időnként kritizálták a németországi alkotmányjogi változásokat, de a demokráciából a *Führer* által irányított autoriter államba való átmenet, a weimari alkotmány semmibe vétele, a jogállamiság felszámolása, az egypárti állam létrehozása az ellenzék felszámolásával, a sajtószabadság megszüntetése, számos köztisztviselő politikai és rasszista okokból történő elbocsátása, a szövetségi államok szinkronizálása stb. nem vezetett e jogi szempontból olykor nehezen megfogható fejlődés intenzív vizsgálatához, és bizonyosan nem vezetett széles körű rosszalláshoz sem. Éppen ellenkezőleg: a weimari alkotmánnyal való szakítás, a demokrácia lerombolása és a náci diktatúra kiépítése olyan országokban, mint Ausztria és Magyarország, nem váltottak ki kritikus szemléletű elemzéseket az összehasonlító jogi diskurzusokban. Ugyanez vonatkozik a magyar jogászok ambivalens reakcióira *Schmitt* „*Großraumlehre*” című műve kapcsán is. Ezek a hiányosságok azok, amelyek a kutató számára

különösen lehangolóak. Hogy ez a kijózanító felismerés más (különösen demokratikusan kormányzott) európai országokra is vonatkozik-e, még további vizsgálatokat igényel, bár a benyomásunkat – legalábbis részben – megerősíti a korabeli angol-amerikai jogtudomány is.²⁸ Mindenesetre a náci törvényeket csak a második világháború után ítélték el széles körben, például a náci törvények hatályon kívül helyezéséről szóló 1945. szeptember 20-i 1. számú törvénnyel (*Kontrollratsgesetz Nr. 1 betreffend die Aufhebung von Nazi-Gesetzen vom 20. September 1945*).²⁹

2.4. A zsidó lakosság jogfosztása

A negyedik tematikus terület a zsidóellenes jogalkotás folyamataira, indítékaira, tartalmára és végrehajtására összpontosít elsősorban Szlovákiában és Magyarországon, azokat a náci törvényekkel is összevetve. Az európai antiszemita jogalkotás kiterjedtségét és a holokausztnak (a náci korszak kutatásában a központi témának) a jelentőségét tekintve különösen meglepő a jogtörténet-tudományban az eddigi kutatási deficit. A következő négy tanulmány bevezetése után ezért néhány észrevétel, illetve javaslat megfogalmazása is szükségesnek tűnik.

Miloslav Szabó „*Antisemitizmus a két világháború közötti Közép-Európában – Szemantika, társadalmi gyakorlat, politikai program Ausztriában és Szlovákiában a magyarországi összefonódások figyelembevételével*” című írása elsősorban a (Kelet-Közép-Európában az 1930-as évek végén kezdődő) zsidóellenes jogalkotás előtörténetével foglalkozik, nevezetesen az antiszemita szemantika, a társadalmi gyakorlat és a politikai intézkedések kérdésével Ausztriában és (Cseh)szlovákiában, számos Magyarországra történő utalással. Leírja az I. világháborút követő radikalizálódást, amely nemcsak a zsidó lakosság elleni tömeges erőszakban jelent meg, hanem a zsidók jogi kirekesztéséről szóló diskurzushoz is elvezetett. Az 1920-as években Ausztriában és Csehszlovákiában – a magyar példára hivatkozva – folyt a vita a *numerus clausus* bevezetéséről az egyetemeken, de a későbbi magyar zsidótörvények is mintaként szolgáltak a (cseh)szlovákiai politikai vitákhoz, ami különösen a zsidók arányának a szabad foglalkozásuk és az üzleti életben dolgozóknak a körében történő csökkentését célul kitűző, 1938-ban elfogadott első magyar zsidótörvény esetében volt kézzelfogható.

²⁸ Fraser arra az eredményre jutott, hogy „a korabeli jogászok és jogtudósok a hitleri rendszer alatt kibontakozó jogrendet többé-kevésbé normálisnak tekintették”. FRASER, „The outsider does not see all the game ...” 87–111. Fraser (90–91.) többek között az ismert amerikai történész, politológus- és nemzetközi jogász, James Wilford Garner „Recent German Nationality Legislation” című cikkét is idézte, amely az *American Journal of International Law* 30. számában jelent meg 1936-ban (96., 99.). Garner a németországi jogi változásokat kritikusan fogadta, azonban az 1935. évi állampolgársági törvényt (*Reichsbürgergesetz*), amely „*kiváló példája a faji diszkriminációnak*”, nem ítélte el, mert olyan belső állami törvény, amely nem ellenkezik a nemzetközi joggal. Hozzá kell tenni, hogy 1935 novemberében, nem sokkal a nürnbergi törvények elfogadása után Hans Frank meghívta Garnert, hogy tartson előadást a Német Jogakadémia kilencedik plenáris ülésén, amelynek németre fordított, írott változatát a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* hasábjain tették közzé. Lásd: GARNER, Das Völkerrecht in den Kriegen der Zukunft 40–49. A Német Jogakadémia külföldi kapcsolataihhoz lásd: SCHUMANN, „Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer“ 79–196., itt: 136. ff.

²⁹ Amtsblatt des Kontrollrats in Deutschland, Nr. 1 vom 29. Oktober 1945, 6. ff. A nürnbergi törvények előkészítésében résztvevő jogászok felelősségre vonásával kapcsolatos nehézségeket a nürnbergi perben lásd: KIPP, Die Nürnberger Gesetze im Alliierten Kontrollrat und in den Kriegsverbrecherprozessen 237–247.

A gondolati lánc folytatásaként *Halász Iván* tanulmánya a II. világháború éveiben mutatja be a szlovák politikai rendszert és annak zsidóellenes jogalkotását. Részletesen foglalkozik az 1939-től külpolitikai és gazdasági szempontból is a náci Németországtól függő, tekintélyelvű Szlovák Köztársaság jogfosztó normáival.³⁰ Amikor Szlovákia 1939-es függetlenné válásakor a kormány felhatalmazást nyert arra, hogy rendeletben hozzon intézkedéseket az állam érdekeinek védelmében, a zsidókérdés megoldása a politikai napirendben előkelő helyre került. Az első antiszemita törvény, amely 1939-ben a zsidókat a szabad foglalkozásokból és a közszolgálatból zárta ki, a zsidó vallás tagjai ellen irányult, de további jogkorlátozást is tartalmazott. 1940-től kezdődően a zsidók jogfosztását rohamos ütemben terjesztették ki, és a zsidósághoz való tartozást egyre inkább „faji” szempontból határozták meg. Ez a változás az 1941. évi zsidótörvényben csúcsonyult ki, amely alapvetően a náci törvényhozást követte annak meghatározása szempontjából, hogy ki számít zsidónak, mint ahogy a tervezett jogfosztási intézkedések tekintetében is. Ezt követték a kisajátítások, a zsidó lakosság nagy részének táborokba szállítása, végül 1942-ben közel 60.000 zsidó deportálása a megszállt Lengyelországban lévő német koncentrációs táborokba. Az elhurcoltak „átvételért” Szlovákia személyenként 500 birodalmi márkát fizetett a náci rezsimnek.³¹ Mindezt összegezve *Halász* azt a folyamatot mutatja be, ahogy a „faji” alapra helyezett náci antiszemitizmust követve a szlovákiai zsidó lakosság korábban is meglévő társadalmi és gazdasági alapon történő diszkriminációja rövid időn belül jelentősen átalakult, és ennek következtében – számottevő ellenállás nélkül – jogfosztássá, majd népiirtássá vált.

Helen A. Abram tanulmánya a zsidóellenes jogalkotást német-magyar összehasonlításban, a német jognak a magyarországi jogfejlődésre gyakorolt hatását kiemelve tárgyalja. A tanulmány nem foglalkozik Magyarország 1938 és 1942 közötti teljes antiszemita jogalkotásával, hanem a négy ún. zsidótörvényre koncentrál. A „*társadalmi és gazdasági élet egyensúlyát biztosító*” I. zsidótörvényt, amely szigorúan korlátozta a zsidók arányát számos szakmában, a politika színpadán „*a növekvő antiszemitizmus elleni intézkedésként*” adták el. A zsidófogalom meghatározása, amely a vallási alaptól fokozatosan a „faji” alapú definiálás irányába változott, lényegében a náci antiszemitizmust követte, részben még azt is meghaladva. *Abram* kimutatja a párhuzamokat a zsidó lakosság jogfosztásának egyes elemeiben, így például a III. zsidótörvényben a vegyes házasságok megkötésének tilalma és a zsidók és nem zsidók közötti házasságon kívüli szexuális kapcsolat kriminalizálása tekintetében, a különbségeket pedig mindenekelőtt abban látja, hogy a magyar törvények végrehajtása nem volt olyan következetes, mint Németországban.

³⁰ Németország befolyásának a kiterjesztését Szlovákiára 1939-ben áttekintésként lásd: HAMZA, Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen 139., 160. ff.

³¹ Cserébe a Német Birodalom „garanciát vállalt arra, hogy a zsidótlanítás során Szlovákiából elhurcolt zsidók tartósan a keleti területeken maradnak”, és hogy „a németek nem tartanak igényt ezen szlovák nemzetiségű zsidók Szlovákiában található vagyonára (...) azon kívül, hogy minden elhurcolt zsidó után 500 birodalmi márka hozzájárulást követelnek”. Lásd a 62. sz. dokumentumot, mely szerint 1942. május 2-án a Külügyminisztérium felkérte *Ludin* követet arra, hogy tájékoztassa a szlovák kormányt, a deportált zsidók nem térnek vissza Szlovákiába: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 13. köt. 229.

A zsidótörvények Németországhoz képest kevésbé következetes végrehajtásának tézisének támasztja alá *Lehotay Veronika* tanulmánya is, melynek témája a zsidók jogfosztása a magyar büntetőjogi gyakorlatban. *Lehotay* először a magyar büntetőjogászok náci büntetőjogról alkotott diszkurzusába nyújt betekintést az I. magyar zsidótörvény (1938) elfogadása előtti időszakból többek között arról a kérdéstről, hogy a büntetőjog alkalmas eszköze lehet-e a „fajvédelemnek”. Bár az erre adott válasz eleinte meglehetősen visszafogott volt, ez a hozzáállás a magyar zsidótörvények büntetőjogi rendelkezéseinek életbe léptetését követően jelentős mértékben változott. Nagyobb érdeklődésre tarthat számot az antiszemita büntetőjogi rendelkezések joggyakorlatban való érvényesülése, amelyet *Lehotay* korabeli nyomozati és bírósági ügyiratok alapján követ nyomon. A tanulmányozott levéltári dokumentumok alapján arra a következtetésre jut, hogy a magyar igazságügyi hatóságok bizonyos visszatartó funkciót töltöttek be, azaz – a nemzetiszocialista Németországgal ellentétben – nem arra törekedtek, hogy a zsidók elleni jogszabályokat a lehető legszigorúbb módon értelmezve alkalmazzák.

Azok a benyomások, amelyeket ez a tematikus terület kivált az olvasóban, a következőképpen foglalhatók össze a jogalkotási folyamatok, valamint a vizsgált jogkorlátozó és jogfosztó normák főbb jellemzői és tartalma tekintetében: (1) A náci jognak példamutató funkciója volt, mert a zsidók átfogó jogfosztása Németországban más európai országoknak megtanította azt, hogy mit lehet a jog eszköztárával megtenni.³² (2) A Szlovákiában és Magyarországon kezdetben vallási antiszemita, majd hamarosan „faji” alapon hozott zsidótörvények a náci törvényeken alapultak, de nem pusztán másolták azokat. Sokkal inkább önállóságukat kell kiemelni az értékelésük során, mivel a nemzeti viszonyok alakították őket (és gyakran nemzeti gazdasági célokkal indokolták őket³³), továbbá részleteikben el is tértek a náci törvényektől.³⁴ (3) Ezek a

³² Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 13. köt. 13., 14., 20–21., valamint ugyancsak a bevezetőt (Einleitung) a sorozat következő kötetében: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 14. köt. 13., 19. Lásd továbbá: SARFATTI, *Autochthoner Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells?* 231., 238., 241–242. Magyarország tekintetében lásd: LACZÓ, *The Radicalization of Hungarian Antisemitism until 1941: On Indigenous Roots and Transnational Embeddedness* 39., 58., melyben a szerző az 1938 és 1941 közötti politikai antiszemitizmust „a náci Németország felé vezető” magyar útként” jellemezte.

³³ Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 13. köt. 13., 16. (Bulgária, Románia és Szlovákia vonatkozásában), utalással arra, hogy ez az indoklás növelte a lakosság egyetértését. Hasonló tapasztalható Magyarország vonatkozásában is, lásd a 15. kötet bevezetőjét (Einleitung) ugyanebben a műben (13., 31. ff.). Itt azt is hangsúlyozzák, hogy az első két zsidótörvény nem német nyomásra született meg, hanem társadalmi szempontból tekintették szükségesnek az elfogadásukat.

³⁴ Hasonló megállapítás született Olaszország tekintetében: „Bár e rendeletek elfogadását a náci nyomás váltotta ki, és nyilvánvalóan a náci törvényhozás példája alakította, a romániai antiszemita törvényhozás nem volt a „vértörvény” intézményesítésére vonatkozó náci „modell” karbonmáslata: valójában megfogalmazásainak, deklarált céljainak és jogi kategóriáinak nagy része a román állampolgárság jogi és intézményi történetére és a zsidók 1918 utáni emancipációjának körülményeire volt jellemző.” Lásd: SARFATTI, *Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws in Fascist Italy* 71., 74. A román zsidóellenes törvényhozásról lásd: IORDACHI – TRĂȘCĂ, *Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements* 48., 63. *Christian Gerlach* az európai zsidóellenes jogalkotás vizsgálata alapján arra az eredményre jutott, hogy „mindezek alapján a német

folyamatok – Németországhoz hasonlóan – törvények és rendeletek sokaságát eredményezték, amelyek kezdetben bizonyos kivételeket biztosítottak a hazáért különleges érdemeket szerzett zsidók számára, hasonlóan a náci törvényekhez, amelyek az I. világháború frontharcosait³⁵ emelték ki. Egyes esetekben azonban még a náci törvényeknél is mélyebb kiterjedésűek voltak,³⁶ és a zsidó lakosság teljes jogfosztásához, a társadalmi életből való kizáráshoz, a gazdasági megélhetésüktől való megfosztáshoz, internáláshoz és kényszermunkához vezettek.

A kutatások hasonló helyzetet írtak le az 1938-tól Olaszországban „*az olasz faj védelme érdekében*” hozott jogfosztó normák³⁷ esetében is. Itt is a „faji” jellegű, náci antiszemitizmus volt az alapja a vonatkozó törvényeknek és rendeleteknek, amelyeket szintén fokozatosan, de nagyon rövid idő leforgása alatt fogadtak el,³⁸ és amelyek tartalma egyes esetekben túlmutatott a megfelelő náci törvényeken (így például a fennálló zsidó-nemzsidó vegyes házasságok felbontása tekintetében),³⁹ vagy megelőzte azokat.⁴⁰ Ugyanakkor az intézkedéseket Olaszországban kevésbé következetesen hajtották végre, mint Németországban,⁴¹ bár ezt az értékelést az újabb kutatások részben megkérdőjelezték.⁴² Magyarország esetében a Herger és Lehotay által elemzett levéltári iratok

befolyás létezett, de korlátozott maradt. Mondhatjuk úgy is, hogy a náci a menetrendet batározták meg”. Lásd: GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden 306., 323.

³⁵ Lásd Olaszország vonatkozásában a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 14. köt. 13., 20. Szlovákiában és Magyarországon gazdasági megfontolások is szerepet játszottak a mentességekben és a jogfosztás fokozatosságában, mivel bizonyos szakmákban és gazdasági ágazatokban nem lehetett azonnal nélkülözni minden zsidót. Lásd Magyarországról ugyanebben a műben a 15. kötet bevezetőjét (13., 31.), míg Szlovákiáról a 13. kötet bevezetőjét (13., 24–25., 31.), továbbá Bulgáriáról ugyanennek a kötetnek a bevezetőjét (78.). Romániában a várható gazdasági problémák számos zsidót megvédték 1942-ben a tömeges deportálástól, amiben a Birodalmi Biztonsági Főhivatallal már megegyeztek, mert a zsidó szakismeretére a gazdaságnak szüksége volt (lásd ugyanennek a műnek a 13. kötetét, 65–66.).

³⁶ SARFATTI, Autochthoner Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells? 231., 240. ff.

³⁷ Az antiszemita intézkedéseket Olaszországban a törvények, a közigazgatási rendeletek és a törvények végrehajtásáról szóló miniszteri körlevelek segítségével valósították meg. Ennek középpontjában az 1938. november 17-i törvény (*Provvedimenti per la difesa della razza italiana* = Intézkedések az olasz faj védelmének biztosítására) állt, amely a zsidó „fajhoz” való tartozást definiálta. Lásd: WALTER, Die Judenpolitik unter Mussolini 3., 6–7.

³⁸ Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 14. köt. 13., 20. ff.

³⁹ SCHLEMMER – WOLLER, Der italienische Faschismus und die Juden 165., 174., 179–181., különösen 181.; WILDEVANG, Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien 117. ff., 143. ff.

⁴⁰ SARFATTI, Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws in Fascist Italy 71., 74.

⁴¹ SCHLEMMER – WOLLER, Der italienische Faschismus und die Juden 165., 181–183.

⁴² Wildvang úgy véli, hogy az intézkedések végrehajtása sokkal hatékonyabb volt, mint azt sokáig feltételezték. Lásd: WILDEVANG, Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien 158. ff. Ugyanígy: KELLMANN, Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich 73., továbbá lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 14. köt. 13., 21–22. Hasonló értékelést találunk itt is: SCHLEMMER – WOLLER, Brandbeschleuniger? 123., 142–143.

(legalábbis a vizsgált régiókra vonatkozóan)⁴³ szintén a zsidótörvények Németországhoz képest kevésbé következetes végrehajtásáról árulkodnak, és arra engednek következtetni, hogy az igazságszolgáltatásban a törvényeken túlmutató, diszkriminatív jogértelmezés sem történt.⁴⁴

Ami e törvények elfogadásának az indítékait illeti, a *Wolfgang Benz* által felállított (kissé régebbi) ún. monokauzális tézis, miszerint például Románia, Bulgária és Magyarország a náci rezsim politikai nyomását „a gyakorlatban nem túl komolyan vett, de Berlinben demonstrálható drákói törvények meghozatalával” ellensúlyozta,⁴⁵ mindenképpen hiányos. Igaz, ez a tézis megfelel azoknak a felmentési stratégiáknak, amelyek az antiszemitizmus és az egyes országok zsidóellenes jogalkotásának hazai kutatásában is sokáig megtalálhatóak voltak. Az Olaszországgal kapcsolatos kutatásokban az elmúlt években sok minden történt.⁴⁶ A magyar zsidókra vonatkozó törvények kutatása ma már szintén differenciáltabb képet nyújt, még akkor is, ha a törvényhozás mögöttes indítékairól szóló narratívák néha nagyon eltérőek.⁴⁷ Ezek az indítékok azonban egyre kevésbé

⁴³ E tekintetben további kutatásokra van szükség, mivel Magyarország esetében „két eltérő típusú antiszemitizmust” feltételeznek, megkülönböztetve a magyarországi „asszimilált, polgári zsidókat” és az elcsatolt területek nem egyszer szegény, „nem asszimilált, többnyire ortodox és jiddis nyelvű zsidó lakosait”, akik ellen különösen szigorúan alkalmazták a vonatkozó jogszabályokat. Lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 15. köt. 13., 30. Az utóbbi csoport lett 1941-től a tömeggyilkosságok és a deportálások első áldozata (lásd ugyanott, 38. ff., 42. ff.).

⁴⁴ Más vonatkozik a helyi igazgatásra. Így Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei területen a zsidóellenes rendeleteket különösen szigorúan hajtották végre és a részben radikális intézkedéseket önhatalmúan alkalmazták, ahogy azt a bevezető (Einleitung) a következő műben szintén kiemeli: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 15. köt. 13., 35. *Kellmann* a zsidóság teljes kifosztásából és a zsidóvagyon magyarosításából indul ki: „Mivel a tényleges végrehajtást az alárendelt hatóságokra és hivatalokra bízta, gyorsan kialakult a kapzsiság és a meggazdagodás légköre, amelyben már felismerhető volt a zsidók deportálásának mögöttes jóváhagyása, sőt, még inkább az a szándék, hogy nem engedik őket visszatérni, mert amijük volt, azt ők akarták megtartani.” Lásd: KELLMANN, *Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich* 438.

⁴⁵ BENZ, *Einführung* 11–12. Ugyanez olvasható a *Benz* általa szerkesztett kötetben (*Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*) az általa említett országokról szóló egyes írásokban. Így például *Hans-Joachim Hoppe* Bulgária (275. ff.), *Varga László* Magyarország (331. ff.), valamint *Krista Zach* Románia (331. ff.) vonatkozásában ad hangot ennek a következtetésnek.

⁴⁶ *Schlemmer* és *Woller* arra utal, hogy az *Enciclopedia Italiana* 2000-ben megjelent „Fascismo” című vonatkozó cikke az „1938-as antiszemita irányváltást” még mindig úgy mutatta be, hogy az „szinte bizonyosan Olaszországnak a Német Birodalomhoz való közeledéséből következett, nem pedig saját ideológiája lenyomatának a kifejeződése volt”. Lásd: SCHLEMMER – WOLLER, *Der italienische Faschismus und die Juden* 165. A korábbi kutatásokról Olaszország vonatkozásában áttekintést ad *WALTER*, *Die Judenpolitik unter Mussolini* 3., 7. ff. Újabb kutatások viszont az Olaszország és Németország közötti párhuzamokat hangsúlyozzák a népesedéspolitika, az emberről és a „fajról” szóló diskurzusok, így a bűnügyi antropológia, a szociális higiénia és az ún. faji egység, valamint az imperializmus és a rasszizmus közötti kapcsolat tekintetében (lásd ugyanitt, 174. ff.). A hozzáigazodási-tézis kritikáját lásd még: SARFATTI, *Autochthoner Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells?* 231., 232. ff. Lásd továbbá: *WILDEVANG*, *Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien* 366. ff. Máshogy fogalmaz a bevezető (Einleitung) a következő műben: HEIM – HERBERT, *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland* 14. köt. 13., 19.: „A radikális változás okai összetettek, amelyeket a kutatás nem egységesen értékel. Először is ki kell emelni a fasiszta rezsim és a nemzetiszocialista Németország közötti közeledést (...). A politikai közeledés együtt járt az ideológiai álláspontok harmonizálásával. Bár nincs bizonyíték a nemzetiszocialisták közvetlen befolyására, sok minden utal arra, hogy a törvények opportunisták intézkedések voltak a német-olasz szövetség előmozdítására.”

⁴⁷ Lásd hozzá: *COLE*, *Ebenen der „Kollaboration”* 55., 58–59.

utalnak a náci rezsimhez fűződő kapcsolatokra.⁴⁸ Ehelyett inkább az autochton (magyar) antiszemitizmusra, különösen a „faji indíttatású szociálpolitikára”⁴⁹ összpontosítanak, amelynek fő célja – más országokhoz hasonlóan – a vagyoni értékek újraelosztásában állt.⁵⁰

Christian Gerlach szerint általánosítható észrevétel az európai zsidóellenes jogalkotás tekintetében, hogy „szinte minden országban vita folyik arról, hogy a zsidóellenes törvények és rendeletek a német uralom, a politikai befolyás vagy a náci eszmék következtében nyertek elfogadást, vagy inkább hazai gyökerekkel rendelkeznek”.⁵¹ Összességében úgy tűnik, hogy az antiszemita törvényhozás mögött meghúzódó indítékokról szóló diskurzus számos országban még mindig alakulóban van,⁵² és mindeközben ritka a transznacionális megközelítés.⁵³ Emellett általában hiányzik a jogfosztó normák és az érintett

⁴⁸ LACZÓ, *The Radicalization of Hungarian Antisemitism until 1941: On Indigenous Roots and Transnational Embeddedness* 39., 46. Néhány esetben csak a motívumok sorrendje változott, ahogy erre *Kellmann* is rámutat: „Minden autochton antiszemitizmus ellenére az 1938 és 1941 közötti törvényhozásnak opportunist, revizionista jellege is volt. A nemzetiszocialista Németországhoz való igazodás célja az volt, hogy a Trianonban elvesztett területekből minél többet visszaszerezzenek a hatalmas partnerrel, háború nélkül.” Lásd: *KELLMANN, Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich* 438.

⁴⁹ UNGVÁRY, *Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik* 287., 295. ff. Lásd továbbá a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: *HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* 15. köt. 13., 48. Eszerint Magyarország 1942-ben a náci rezsim által a külföldön élő magyar zsidók deportálása ellen bejelentett beavatkozása elsősorban arra irányult, hogy biztosítsa saját hozzáférést e zsidók vagyonához. Szlovákia ezzel szemben minden további nélkül lemondott a „Németországban élő zsidó állampolgárokról, de igényt tartott vagyonukra”, ahogy ugyanebben a műben (13., 31.) a 13. kötet bevezetőjében (Einleitung) olvasható. A zsidóvagyon értékesítéséből származó teljes állami nyereséget lásd ugyanitt a 41. oldalon.

⁵⁰ Ez volt a romániai zsidóellenes jogalkotás központi eleme is. Különösen hatásos bizonyíték erre *Mihai A. Antonescu* (1904–1946, a bukaresti nemzetközi jog professzora, *Ion Antonescu* kormányzása időszakában igazságügyi, külügyi és propagandaminiszter, valamint miniszterelnök-helyettes) korabeli leírása a zsidóvagyon ún. románosításáról egy német nyelven megjelent, a román kormány eredményeiről szóló memorandumban. Lásd: *ANTONESCU, Im Dienste des Vaterlandes* 33., 35. Ennek a románosításnak a célja az volt, hogy megszabadítsa őket „az idegen (elem) túlburjánzásától”, megszüntesse a „zsidók elnyomó szerepét a gazdasági életben”, és „végre a románok birtokába juttassa a tőlük visszatartott romániai javakat”. Összesen kilenc, 1940. október 9. és 1942. március 14. között hozott törvényt sorolnak fel, amelyekkel a zsidó vagyon kisajátítását vagy elkobzását hajtották végre (lásd a memorandum 33. oldalától). A zsidó vagyon újraelosztása a „vérbeli románok” javát volt hivatott szolgálni (35.), de a romániai német etnikum képviselőinek vágyait is felkeltette, akik nagyobb részesedést követeltek a zsidó vagyon elosztásából. Az utóbbi szemponthoz lásd a bevezetőt (Einleitung) a következő műben: *HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* 13. köt. 13., 65.; továbbá *IODACHI – TRĂȘCĂ, Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements* 48., 86. ff.

⁵¹ Lásd: *GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden* 306. A szerző a 309. oldaltól kezdődően ad egy áttekintést is az európai zsidóellenes jogalkotásról, különösen az 1938 és 1942 közötti évekre vonatkozóan, de utal a beutazási tilalmakra és korlátozásokra, valamint az Európán belül és kívül számos más országba menekült zsidókra vonatkozó egyéb diszkriminatív rendelkezésekre is.

⁵² *Hoppe* kritikusan értékeli a kutatás jelenlegi állását, ami a feldolgozottság nem kielégítő mértékére utal, és Bulgária zsidóellenes törvényeit a Németországnak való előzetes engedelmességgé értékeli. Bulgária vonatkozásában lásd: *HOPPE, Juden als Feinde Bulgariens?* 217–252., különösen a 228. oldaltól. A bulgáriai antiszemita politika és jogalkotás gazdasági mozgatórugóit lásd a következő mű bevezetőjében (Einleitung): *HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* 13. köt. 13., 77–78., 80., 82. ff., 88–91.

⁵³ Szakmai vita a projektzáró konferencia alkalmával is a negyedik tematikus elemmel kapcsolatosan bontakozott ki. A hozzászólók az európai antiszemita jogalkotás indítékainak összetettségét, másrészt a téma transznacionális kutatásának továbbra is fennálló hiányosságait hangsúlyozták.

jogászok, igazságügyi és belügyminisztériumok (valamint adott esetben más szervek és szereplők) jelentőségének az átfogó elemzése,⁵⁴ pedig ez számos kérdés megválaszolásában segíthetne: például, hogy Németország milyen mértékben volt politikai befolyással az egyes jogalkotási folyamatokra, hogy a német törvényekhez való igazodásra opportunisták okokból került-e sor, vagy hogy a német vagy más európai zsidótörvényeket jogi érelemben használták-e mintaként (és esetleg – mint Olaszország és Bulgária esetében – transznacionális eszmecsere történt-e az illetékes hatóságok között).⁵⁵ Röviden szólva az, hogy a náci törvények milyen mértékben képeztek hivatkozási alapot vagy adtak ötleteket a Németországon kívüli zsidóellenes normák konkrét kidolgozásában részt vevő jogászok számára – akár más európai zsidótörvényeknek a némettől különböző vonásain keresztül is –, továbbra is kutatási kérdés.⁵⁶

2.5. NS-népcsoportjog és magyar kisebbségi politika

A projektzáró konferencia és az annak anyagát tartalmazó Díké lapszám utolsó tematikus részében az első tanulmány („Német népcsoportjog a Duna-Európában”. *A nemzetiszocialista jogátadás transznacionális összehasonlítása*) szerzője Timo M. Albrecht, aki nemcsak a kötet földrajzi perspektíváját bővíti ki Magyarország és Szlovákia mellett Romániára, Horvátországra, Szerbiára és a (Nyugat)Bánátra is a vizsgálatával, hanem a náci etnikai népcsoportjoggal, a két világháború közötti kisebbségi jog etnikai és ideológiai töltésű német megfelelőjével is foglalkozik, amely témának meglepően kevés figyelmet szenteltek eddig a jogtörténeti kutatások. Albrecht először a náci népcsoportjog elméleti és jogtudományi alapjait mutatja be, majd a fent említett államokban egyre sikeresebbnek bizonyult végrehajtási törekvések alapján a népcsoportjog transznacionális jelentőségét vizsgálja. Mivel a német népcsoportjog új náci elképzelésen alapult, különösen figyelemre méltó, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai államok számos törvényében és rendeletében (Szlovákiában még az 1939-es alkotmányban is) átvették. Magyarországgal és Romániával 1940-ben népcsoport-egyezményeket

⁵⁴ GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden 306.

⁵⁵ Olaszország vonatkozásában Schlemmer és Woller arra utal, hogy „1938 nyarán vélemény- és információcsere zajlott az illetékes német és olasz hatóságok között (...). Az olasz belügyminisztérium fajpolitikái osztályát vezető olasz tisztviselők érdeklődtek német kollégáiknak a nürnbergi törvényekkel kapcsolatos tapasztalatairól – és készséges választ kaptak. Politikai nyomásgyakorlásról szó sem volt.” Bulgáriában a belügyminiszter 1940 nyarán Németországba küldte az ún. zsidóügyi osztály vezetőjét, hogy tájékozódjon a német zsidóellenes jogalkotásról és javaslatokat gyűjtsön. Ezután készült el az antiszemita bolgár nemzetvédelmi törvény. Lásd: SCHLEMMER – WOLLER, Brandbeschleuniger? 123., 141–142. Lásd még: HOPPE, Juden als Feinde Bulgariens? 217., 227., 229.; továbbá a bevezetőt a következő műben: HEIM – HERBERT, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden 13. köt. 13., 81. Nem sikerült még bizonyítani, hogy Hans Globke, a Birodalmi Belügyminisztérium miniszteri tanácsosa, többek között az ún. általános faji kérdések referense és a nürnbergi törvények kommentátora, aki 1941-ben közvetlenül az ún. Zsidókódex kiadása előtt Wilhelm Frick birodalmi belügyminiszterrel és Wilhelm Stuckart államtitkárral Szlovákiába látogatott, annak az összeállításában részt vett-e. Így foglal állást Susanne Wirtz, azonban igazolni nem tudja a vélekedését. Lásd: WIRTZ, Biografie Hans Globke. Globke az 1960-as években tagadta, hogy része lett volna a zsidókódex megfogalmazásában vagy bevezetésében. Lásd hozzá: BEVERS, Der Mann hinter Adenauer 44. ff.

⁵⁶ Ennek az oka lehet az is, hogy a vonatkozó tanulmányok rendszerint történészek munkái, akik úgy érzik, hogy „túl messzire mennének a nürnbergi törvények és az olasz faji törvények szisztematikus elemzésével”. Lásd: SCHLEMMER – WOLLER, Brandbeschleuniger? 123., 141.

(azaz nemzetközi jogi szerződéseket) kötöttek, amelyekben – a német-magyar egyezmény szerint – a magyarországi németek nemzetiszocialista világnézet iránti elkötelezettségét kellett védeni. Még ha nem is valósult meg minden a gyakorlatban (amint azt *Vitári* és *Niklai* Magyarországra vonatkozó írásai meggyőzően bemutatják), *Albrecht* szerint a náci rendszer alapvető céljai, különösen a német népcsoportok nemzetiszocialista szellemben történő egységesítése és mozgósítása a háborús erőfeszítések érdekében, az újonnan létrehozott struktúrák segítségével minden vizsgált országban megtörtént.

A kisebbségi kérdés Magyarországon is az első világháborút követő területi átrendeződés miatt került a politikai napirend élére. *Vitári Zsolt* („*A nemzetiszocialista népcsoportjog mint kihívás a magyar kisebbségpolitika számára*”) a magyar kisebbségi jogra vonatkozó jogász koncepciókat vizsgálja a náci népcsoportjoggal összefüggésben. A Magyarországon sokáig mérvadónak tekintett kisebbségi koncepciót *Teleki Pál* dolgozta ki, aki 1920 és 1921, valamint 1939 és 1941 között volt miniszterelnök. *Teleki* három csoportra osztotta a nemzeti kisebbségeket, amelyből két csoportnak nem kívánt kisebbségi jogvédelmet biztosítani. Ezek közt voltak azok, akik önként vándoroltak be egy országba, mint évszázadokkal korábban a magyarországi németek, míg indokoltnak látta a védelmet az ún. kényszerkisebbségek esetében. Ez a kifejezés azokat a magyar kisebbségeket jelentette, akik az első világháború utáni határmegvonások következtében a mintegy kétharmadára csökkent magyar államterületen kívül éltek és a Trianon előtti magyar lakosság mintegy 50%-át tették ki.⁵⁷ *Vitári* azt mutatja be, hogy a magyar kisebbségi jog szakértői és a náci népcsoporttörvény felfogása közötti ellentmondásokat hogyan lettek áthidalhatók azzal, hogy a német koncepciót csak a határon túli magyar kényszerkisebbségek vonatkozásában ismerték el megfelelő modellként. Ennek következtében a magyar kisebbségpolitika is két irányú: míg a határon túli magyarok számára – a náci népcsoporttörvényhez hasonlóan – széles körű garanciákat követeltek, addig a Magyarországon élő kisebbségeket az etnikai jellemzők (azaz a nyelv és a kultúra) feladása révén a lehető legnagyobb mértékben asszimilálni kívánták. Az 1940-ben megkötött német-magyar népcsoportegyezmény semmit sem változtatott a vezető magyar kisebbségi jogászok ezen álláspontján, sőt íásaikban tetemes érvehalmazt gyűjtöttek össze a magyarországi németek kivételezett jogállásának a tagadására.

A kötet utolsó két tanulmánya a kezdettől fogva német megfigyelés, majd később német befolyás alatt álló magyar kisebbségi és asszimilációs politika gyakorlati megvalósításával foglalkozik. *Norbert Spannenberger* szerint az 1934-es ún. első *Basch*-per⁵⁸ a korabeli magyarországi német kisebbségi funkcionárius és későbbi népcsoportvezető *Franz Anton Basch* ellen a szélsőjobbaldali *Gömbös Gyula* miniszterelnök (1932–1936) hivatali ideje alatti politikai viszonyok, különösen a Magyarországon élő kisebbségek asszimilálására irányuló erős nyomás kifejeződése volt. 1933 végén *Basch*, aki akkor még a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (*Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein* = UDV) titkára volt, egy gyűlésen negatív megjegyzéseket

⁵⁷ Más számítások szerint, amelyek Horvát-Szlavónországot is figyelembe veszik, az államterület több mint 70 %-a és a népesség mintegy 64 %-a maradt a határokon kívül, lásd: HAMZA, Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen 139.

⁵⁸ *Basch* az 1946-ban ellene indított második perben háborús bűnösnek halálra ítélték, majd kivégezték. Lásd hozzá az 1999-ben Münchenben *Seewann* és *Spannenberger* gondozásában közzé tett dokumentumokat.

tett a német családnevek magyarosításával kapcsolatban. Az ügy politikai színezetet kapott, és 1934 szeptemberében *Bascht* Pécsen büntetőjogi felelősségre vonták. Közvetlenül ez után a német kormány bekérte az ítélet magyarországi indoklásának a másolatát, és még ugyanebben az évben a *Deutsche Juristen-Zeitung* is beszámolt az ítéletről: olyan „nacionalista szellemet” vélt a beszámoló szerzője az ítéletben felfedezni, amely „a nemzetiszocializmus népi gondolkodásmódja miatt – legalábbis Németországban – egyszer s mindenkorra lehetetlenné vált”.⁵⁹ Talán pont ez a politikai indíttatású magyarországi büntetőeljárás volt az oka annak, hogy *Basch*, akit *Hitler* 1940-ben a magyarországi németek népcsoportvezetőjévé nevezett ki, a német hatóságok látókörébe került.

Niklai Patrícia Dominika írásában („Magyarország asszimilációs politikája a kultúra és az oktatás területén a Horthy-korszakban”) a magyar asszimilációs politika alapjait ismerteti, különösen *Hóman Bálint* kultuszminiszternek – egy rövid megszakítással 1932-től 1942-ig tartó – hivatali ideje alatt. A magyarok kulturális felsőbbrendűségének feltételezéséből kiindulva az országban élő nemzeti kisebbségeket, így a magyarországi németeket is magyarosítani kívánták, melynek során az oktatáspolitikai és a helyi végrehajtás ellenőrzése döntő jelentőséget kapott. *Niklai* foglalkozik röviden a zsidó tanároknak a II. zsidótörvény (1939) rendelkezésein alapuló elbocsátásával is. Tanulmányának középpontjában azonban a két ország közötti, az 1936. évi német-magyar kulturális egyezmény óta a kultúra területén megvalósuló szorosabb együttműködés, valamint a náci rendszernek a magyar kisebbségi politika befolyásolására irányuló, egyre erősödő törekvései állnak. *Niklai* meggyőzően számol be az ebből fakadó feszültségekről a magyar hatóságok között, akik nem akartak németbarát szabályozást bevezetni, valamint a Magyarországi Németek Szövetsége képviselői között, akik az 1940-es német-magyar népcsoportegyezményben rögzített garanciákat, így például a német nyelvű iskolai órák bevezetését érvényesíteni kívánták. Tudósít a magyarországi németek tanárainak a konfliktusairól is, akik nem tudtak magyarul, és csak a „*Sieg Heil*” formulával köszöntötték egymást, vagy épp *Adolf Hitler* képét és a „III. Birodalom” térképét akasztották ki az osztályteremben.

A tematika utolsó kérdéskörében szereplő tanulmányok különösen szemléletesen mutatják be, hogyan lehet lebontani a nemzetiszocializmus történetírásának egyoldalú nézeteit. Míg *Albrecht* a náci népcsoportjog sikeres megvalósulását a korabeli német nézőpontból követi nyomon a tárgyalt európai országokban, addig *Vitári* azt vizsgálja, hogyan értelmezték újra a náci népcsoportjog eszméit a magyar kisebbségjogi aktivisták, és ugyanakkor hogyan ásták alá az 1940-es német-magyar népcsoportegyezmény tartalmát, de a *Niklai* által ismerttetett, *Hóman Bálint* kultuszminiszter vezette magyarországi asszimilációs törekvések is új megvilágításba helyezik a magyarországi német befolyást.

3. Záró gondolatok

Zárjuk ezt a gondolatsort két rövid következtetéssel, illetve egy kipillantással a jelenre.

⁵⁹ A beszámolót a következőképp zárták: „Ez az eset valóban rendkívül tanulságos arra nézve, hogy az *Adolf Hitler*ben megtestesülő nacionalista gondolkodás mennyire hasznos lehetett volna más népek jogéletében is, ha békéltető küldetését a Német Birodalom határain kívül is megértették volna.” Lásd: *Juristische Rundschau* 1272–1273.

(1) A kötetben szereplő tanulmányok sokfélesége a nemzetiszocializmus transznacionális (ki)hatásainak eltérő perspektíváit, és ugyanakkor az alkalmazott módszertani megközelítések különbözőségeit is tükrözi. Mindez azonban helyeselhető, hiszen a cél nemcsak az, hogy a nemzetiszocializmusra vonatkozó (jog)történetírásának a kutatási hiányosságait pótoljuk, hanem az is, hogy nemzetiszocializmus külső értékelését erősítsük. Az ilyen külső megfigyelői pozíciókat saját tudományos keretrendszerük, azaz szaknyelvi terminológiájuk és módszertani kánonjuk jellemzi, amelyek így új perspektívákat nyitnak a kutatás tárgyra nézve.⁶⁰ Ezenkívül a transznacionális kutatási együttműködések megkönnyítik az összefonódó vagy egymást keresztező, határokon átnyúló (jog)történetírás kihívásainak a leküzdését, különös tekintettel a kutatáshoz szükséges jogtörténeti és nyelvi ismeretek tekintetében.⁶¹

(2) A legtöbb tanulmányt összekapcsolja egymással az a felismerés, hogy a náci jogról a korabeli Európa egyes részein (és néhány esetben azon túl is) meglehetősen hétköznapien, „normális” módon beszélnek. Ez olyan kiindulási pontot jelent, amely tájékozódási vagy legalábbis viszonyítási alapként szolgált a tematika összeállításakor. A náci rendszer, amely tudatosan használta a transznacionális kapcsolatokat a jog és az ideológia átadására, legalábbis részben sikerrel teljesítette küldetését. Az 1930-as évek végétől kezdődően számos európai országban különösen hatásosan bizonyítják ezt a zsidóellenes jogalkotás eredményei, hiszen a náci törvényhozás és annak végrehajtása megmutatta más országoknak is, hogy joginak csúfolt eszközökkel hogyan lehetséges a „zsidókérdés megoldása”. Azonban a túlnyomórészt „faji” alapú és egyre radikálisabb zsidóellenes jogalkotásra és annak végrehajtására vonatkozó olyan összehasonlító elemzés, amely ezt a tézist a szükséges kiterjedtséggel és mélységben követi, még mindig desiderátum a jogtörténeti kutatások területén.

Mind ettől függetlenül mégis megállapítható, hogy a „faji” karakterű náci antiszemitizmus irányultsága és a zsidó lakosság teljes jogfosztása más európai országokban 1930-as évek végétől lépcsőzetesen életbe léptetett zsidótörvényekben, valamint ezek későbbi alkalmazása az igazságszolgáltatási és a végrehajtó hatalom által – rendszerint az ebből hasznot húzó többségi lakosság jelentősebb tiltakozása nélkül – a gazdasági egzisztenciától való megfosztással, kisajátítással, társadalmi kirekesztéssel, nyilvántartásba vétellel, kitelepítéssel, kényszermunkával, gettósítással és a zsidó lakosság internálásával járt együtt. Ezek az intézkedések kedveztek annak, hogy a náci rendszer megvalósítsa később az európai zsidók deportálását és lemészárlását. A többi európai országnak a náci Németországgal e téren fennálló kapcsolatait és együttműködését,

⁶⁰ Az összefonódás-történet „azzal, hogy több (legalább két) megfigyelői pozíciót feltételez, keresztezi a tárgyak szemléletét. Szigorúan véve tehát a transznacionalitás több változatát hozza létre, amelyek ugyanakkor bizonyos tekintetben különböznek egymástól, és mégis hozzájárulnak a 'transznacionalitás' kategória egy sajátos formájának konstitúciójához”. Lásd: WERNER – ZIMMERMANN, Vergleich, Transfer, Verflechtung 607., 632. Összefoglaló jelleggel a *Histoire corisée* reflexivitásához (ugyan itt, 636.): „A tárgy különböző perspektívái az érzékelés további dimenzióit hozzák létre (...) Az így előállított transznacionális történelem nem áll radikálisan szemben az összehasonlításon és transzferelemzéson alapuló történelemmel. Csupán egy – bevallottan fontos – lépéssel továbbmegy azáltal, hogy szisztematikusan beépíti folyamatába az önreflexivitást.”

⁶¹ A problematikával kapcsolatban Siegrist megjegyzi, hogy a transznacionális történetírás „több, mint a vizsgálat tárgyának pusztá megváltozása”, mert „a kapcsolatok megsokszorozódásával és a térbeli dimenzió kiterjesztésével a komplexitás exponenciálisan növekszik”. Lásd: SIEGRIST, Transnationale Geschichte als Herausforderung der wissenschaftlichen Historiografie.

valamint önálló és aktív szerepvállalását az eddigieknél sokkal erőteljesebben szükséges kutatni a transznacionális irányultságú (jog)történetírás keretében.

(3) Az a politikai és társadalmi jobbra tolódás, amelyről *Dieter Pohl* a két világháború közötti Európában a *Díké* e lapszámának első tanulmányában ír, úgy tűnik, hogy napjainkban más formában tér vissza. A politikai viták és az érintettek narratívái nem azonosak, de bizonyos párhuzamok felbukkannak a gazdasági és társadalmi kihívásokról szóló jelenlegi diskurzusban, amelyeket gyakran egyoldalúan a menekültek és migránsok növekvő számával magyaráznak. Az ún. migrációs kérdés megoldását még az alacsony bevándorlással rendelkező országokban is a súlyos problémának tartják. Az egyetemes emberi jogok korlátozásáról és a nemzetközileg elismert garanciák figyelmen kívül hagyásáról szóló viták, amelyek többnyire a náci bűnökre adott válaszként jöttek létre, ismét széles körben megjelentek Európában, sőt vannak már ennek megfelelő követelések is. Ebben a légkörben, amelyet a jobboldali populizmus táplál és kihasznál, többen képviselnek nyíltan idegengyűlölő és rasszista álláspontot olyan személyekkel szemben is, akikkel azonos állampolgárságúak vagy akik jogszerűen tartózkodnak egy adott országban.

A nemzetiszocializmussal kapcsolatos kutatás – különösen transznacionális perspektívában – nem pusztán a múlt feldolgozása, hanem a múlt tudományos újraértékelése, amely lehetővé teszi a politika és a társadalom számára a felelősségvállalást, de egyben figyelmeztetésként is szolgál a jelen és a jövő számára.

Felhasznált irodalom és források

- ABRAM, Helen A.: Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“? Eugenische Eheberatung in der deutschen und ungarischen Gesetzgebung bis 1945. *Díké* 2021/2. sz. 44–66.
- ABRAM, Helen A.: Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen. *Díké* 2019/2. sz. 3–18.
- ANTAL TAMÁS: A Magyar Királyi Igazságügyminisztérium története (1867–1944/45). Szeged 2022
- ANTONESCU, Mihai A.: Im Dienste des Vaterlandes. Die Verwirklichungen der Regierung des Marschalls Ion Antonescu in Rumänien (6. September 1940 – 6. September 1942). Bukarest 1942
- BALOGH Elemér (szerk.): Schwabenspiegel-Forschung im Donaugebiet. Konferenzbeiträge in Szeged zum mittelalterlichen Rechtstransfer deutscher Spiegel. Berlin – Boston 2015
- BALOGH Elemér (szerk.): Bulla Aurea. A magyar Aranybulla és európai párhuzamai. The Hungarian Golden Bull and its European parallels. Conference Szeged, 1–2. December 2022. Szeged 2024
- BENZ, Wolfgang: Einführung. In: BENZ, Wolfgang (szerk.): Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus. München 1991, 11–22.
- BEVERS, Jürgen: Der Mann hinter Adenauer. Hans Globkes Aufstieg vom NS-Juristen zur Grauen Eminenz der Bonner Republik. Berlin 2009
- COLE, Tim: Ebenen der „Kollaboration“. Ungarn 1944 [aus dem Englischen von Christian Gerlach]. In: DIECKMANN, Christoph – QUINKERT, Babette – TÖNSMEYER, Tatjana (szerk.): Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im östlichen Europa 1939–1945. Göttingen 2003, 55–77.
- DUVE, Thomas: Von der Europäischen Rechtsgeschichte zu einer Rechtsgeschichte Europas in globalhistorischer Perspektive. *Rechtsgeschichte – Legal History* 2012/20. sz. 18–71.
- FRASER, David: ‘The outsider does not see all the game ...’: Perceptions of German Law in Anglo-American Legal Scholarship, 1933–1940. In: JOERGES, Christian – GHALEIGH, Navraj Singh (szerk.): Darker Legacies of

- Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions. Oxford 2003, 87–111.
- GARNER, James Wilford: Das Völkerrecht in den Kriegen der Zukunft. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1936. sz. 40–49.
- GARNER, James Wilford: Recent German Nationality Legislation. American Journal of International Law 1936/30. sz. 96–99.
- GERLACH, Christian: Der Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen [az angol eredetiből fordította: RICHTER, Martin]. München 2017
- GÖNCZI Katalin – CARLS, Wieland (szerk.): Sächsisch-magdeburgisches Recht in Ungarn und Rumänien. Autonomie und Rechtstransfer im Donau- und Karpatenraum. Berlin – Boston 2013
- HAMZA Gábor: Grenzfragen von den Pariser Vorortverträgen bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch 1938 und seine Folgen. In: HAMZA Gábor – HLAVÁČKA, Milan – TAKII, Kazuhiro (szerk.): Rechtstransfer in der Geschichte. Internationale Festschrift für Wilhelm Brauner zum 75. Geburtstag. Berlin 2019, 139–170.
- HARTLIEB, Oliver: Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive – mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtstransfer. H-Soz-Kult 21.07.2023, <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/fdkn-137588>
- HEIM, Susanne – HERBERT, Ulrich – HOLLMANN, Michael – MÖLLER, Horst – POHL, Dieter – STEINBACHER, Sybille – WALTHER-VON JENA, Simone – WIRSCHING, Andreas (szerk.): Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. 15. kötet: Ungarn 1944–1945. Közreműködött: FRITZ, Regina. Berlin – Boston 2021
- HEIM, Susanne – HERBERT, Ulrich – HOLLMANN, Michael – MÖLLER, Horst – POHL, Dieter – STEINBACHER, Sybille – WALTHER-VON JENA, Simone – WIRSCHING, Andreas (szerk.): Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. 13. kötet: Slowakei, Rumänien und Bulgarien. Bearb. von HAUSLEITNER, Mariana – HAZAN, Souzana – HUTZELMANN, Barbara. Berlin – Boston 2018
- HEIM, Susanne – HERBERT, Ulrich – HOLLMANN, Michael – MÖLLER, Horst – POHL, Dieter – STEINBACHER, Sybille – WALTHER-VON JENA, Simone – WIRSCHING, Andreas (szerk.): Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. 14. kötet: Besetztes Südosteuropa und Italien. Bearb. von BERGER, Sara – LEWIN, Erwin – SCHMID, Sanela – VASSILIKOU, Maria. Berlin – Boston 2017
- HERGER CS. Eszter: Eherecht in Ungarn (1918–1945). In: LÖHNIG, Martin (szerk.): Kulturkampf um die Ehe. Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Tübingen 2021, 41–81.
- HERGER CS. Eszter: Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944). DÍKÉ 2020/2. sz. 21–47.
- HILDERMEIER, Manfred: Osteuropa als Gegenstand vergleichender Geschichte. In: BUDDE, Gunilla CONRAD, Sebastian – JANZ, Oliver (szerk.): Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien, Göttingen 2010², 117–136.
- HOPPE, Jens: Juden als Feinde Bulgariens? Zur Politik gegenüber den bulgarischen Juden in der Zwischenkriegszeit. In: DAHLMANN, Dittmar – HILBRENNER, Anke (szerk.): Zwischen großen Erwartungen und bösem Erwachen: Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa 1918–1945. Paderborn 2007, 217–252.
- IORDACHI, Constantin – TRĂȘCĂ, Ottmar: Ideological Transfers and Bureaucratic Entanglements: Nazi ‘Experts’ on the ‘Jewish Question’ and the Romanian-German Relations. 1940–1944. Facism 2015, 48–100, https://brill.com/view/journals/fasc/4/1/article-p48_3.xml?ebody=references
- IPSEN, Hans Peter: Reichsaußenverwaltung. Reichsverwaltungsblatt 1942. sz. 64–67.
- JOERGES, Christian: Wurde Europa ein Großraum? Zäsuren, Kontinuitäten, Re-Konfigurationen in der rechtlichen Konzeptualisierung des Integrationsprojekts. In: JACHTENFUCHS, Markus – KNOTT, Michèle (szerk.): Regieren in internationalen Institutionen. Opladen 2002, 53–77.
- Juristische Rundschau. Deutsche Juristen-Zeitung 1934. sz. 1272–1273.

- KELLMANN, Klaus: Dimensionen der Mittäterschaft. Die europäische Kollaboration mit dem Dritten Reich. Wien 2019
- KIPP, Jürgen: Die Nürnberger Gesetze im Alliierten Kontrollrat und in den Kriegsverbrecherprozessen. In: BRECHTKEN, Magnus – JASCH, Hans-Christian – KREUTZMÜLLER, Christoph – WEISE, Niels (szerk.): Die Nürnberger Gesetze – 80 Jahre danach. Vorgeschichte, Entstehung, Auswirkungen. Göttingen 2017, 237–247.
- KROESCHELL, Karl – CORDES, Albrecht (szerk.): Vom nationalen zum transnationalen Recht. Heidelberg 1995
- LACZÓ Ferenc: The Radicalization of Hungarian Antisemitism until 1941: On Indigenous Roots and Transnational Embeddedness. In: BAJÖHR, Frank – POHL, Dieter (szerk.): Right-Wing Politics and the Rise of Antisemitism in Europe 1935–1941. Göttingen 2019, 39–59.
- MIDDELL, Matthias: Kulturtransfer. Transferts culturels, Docupedia-Zeitgeschichte (2016. 01. 28.) <http://dx.doi.org/10.14765/zzf.dok.2.702.v1>
- OSTERHAMMEL, Jürgen: Transnationale Gesellschaftsgeschichte: Erweiterung oder Alternative? Geschichte und Gesellschaft 2001/27. sz. 464–479.
- PAKSY Zoltán: The Implementation of the Hungarian Numerus Clausus Act at the University of Pécs in the 1920s. DÍKÉ 2019/2. sz. 100–106.
- PATEL, Kiran Klaus: Der Nationalsozialismus in transnationalen Perspektive. Blätter für deutsche und internationale Politik 2004/49. sz. 1123–1134.
- PATEL, Kiran Klaus: Nach der Nationalfixiertheit. Perspektiven einer transnationalen Geschichte. Berlin 2004
- PATEL, Kiran Klaus: Transnationale Geschichte. Europäische Geschichte online (EGO). Institut für Europäische Geschichte (2010. 12. 03.), <https://www.ieg-ego.eu/patelk-2010-de>
- RÁSKY Béla: Keine Demokratie und trotzdem Krise(n). Ungarn in den 1920er und 1930er Jahren. In: MAIER, Michaela – MESNER, Maria – KRIECHBAUMER, Robert – SCHÖNNER, Johannes (szerk.): Die Krisen der Demokratie in den 1920er und 1930er Jahren. Spanien – Portugal – Italien – Jugoslawien – Ukraine – Ungarn – Rumänien – Polen – Österreich. Wien 2023, 95–122.
- RÜTHERS, Bernd: Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus. Tübingen 2022⁹
- SANDKÜHLER, Thomas (szerk.): Europäische Integration. Deutsche Hegemonialpolitik gegenüber Westeuropa 1920–1960. Göttingen 2002
- SARFATTI, Michele: Autochthoner Antisemitismus oder Übernahme des deutschen Modells? Die Judenverfolgung im faschistischen Italien. In: KLINKHAMMER, Lutz – GUERRAZZI, Amedeo Osti – SCHLEMMER, Thomas (szerk.): Die „Achse“ im Krieg 1939–1945. Politik, Ideologie und Kriegführung 1939–1945. Paderborn 2010, 231–243.
- SARFATTI, Michele: Characteristics and Objectives of the Anti-Jewish Racial Laws in Fascist Italy, 1938–1943. In: ZIMMERMAN, Joshua (szerk.): Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945. New York 2005, 71–80.
- SCHLEMMER, Thomas – WOLLER, Hans: Brandbeschleuniger? Die Nürnberger Gesetze und die Judenpolitik im faschistischen Italien 1933 bis 1938. In: BRECHTKEN, Magnus – JASCH, Hans-Christian – KREUTZMÜLLER, Christoph – WEISE, Niels (szerk.): Die Nürnberger Gesetze – 80 Jahre danach. Vorgeschichte, Entstehung, Auswirkungen. Göttingen 2017, 123–144.
- SCHLEMMER, Thomas – WOLLER, Hans: Der italienische Faschismus und die Juden 1922 bis 1945. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 2005. sz. 165–201.
- SCHMALE, Wolfgang: Kulturtransfer. Europäische Geschichte Online (EGO). Institut für Europäische Geschichte (2012. 10. 31.), <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-de>
- SCHUMANN, Eva: „Zwischenstaatliche Zusammenarbeit der Rechtswahrer“ – Transferprozesse und Interaktionen zwischen Juristen des NS-Regimes. In: SCHUMANN, Eva – HERGER Cs. Eszter (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich und Ungarn. Göttingen 2024, 5–32.
- SCHUMANN, Eva – HERGER CS. Eszter (szerk.): Nationalsozialismus transnational. Rechts- und Ideologietransfer insbesondere zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn. Göttingen 2024

- SCHWEITZER Gábor: Die Freiheitsrechte. In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn. Budapest 2017, 669–696.
- SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER Norbert (szerk.): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch. Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn. Budapest 1945/46. München 1999
- SIEGRIST, Hannes: Transnationale Geschichte als Herausforderung der wissenschaftlichen Historiografie, Connections. A Journal for Historians and Area Specialists (2005. 02. 16.)
<https://www.connections.clio-online.net/debate/id/fddebate-132113>
- SZABÓ István: Die staatsrechtliche Ordnung in Ungarn (1920–1944). In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn, Budapest 2017, 621–668.
- UNGVÁRY Krisztián: Die „Judenfrage“ in der Sozial- und Siedlungspolitik: Zur Genese antisemitischer Politik in Ungarn. In: DAHLMANN, Dittmar – HILBRENNER, Anke (szerk.): Zwischen großen Erwartungen und bösem Erwachen. Juden, Politik und Antisemitismus in Ost- und Südosteuropa 1918–1945. Paderborn 2007, 287–304.
- VERSECK, Keno: Orbán wagt den Tabubruch. Würdigung für ungarischen Hitler-Verbündeten. Spiegel Online vom 26. Juni 2017, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/orban-wagt-den-tabubruch-und-wuerdigt-hitler-verbundeten-miklos-horthy-a-1154518.html>
- VIERKE, Susannah: Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive mit Schwerpunkt auf den deutsch-ungarischen Rechtsbeziehungen. Diké 2023/1. sz. 192–196.
- VOLKMAR, Erich: Der Rechtshilfeverkehr mit der Slowakei und Ungarn. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1941–1942. sz. 351–356.
- WALTER, Katharina: Die Judenpolitik unter Mussolini. Standpunkte und Entwicklungen der Forschung. Zeitgeschichte 1997/24. sz. 3–29.
- WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte: Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen. Geschichte und Gesellschaft 2002/29. sz. 607–636.
- WILDEVANG, Frauke: Der Feind von nebenan. Judenverfolgung im faschistischen Italien 1936–1944. Köln 2008
- WIRTZ, Susanne: Biografie Hans Globke. In: LeMO-Biografien. Lebendiges Museum Online, <https://www.hdg.de/lemo/biografie/hans-globke.html>